

Erzurum Yazma Eserler Kütüphanesinde Bulunan El Yazması Sözlükler

Hüsna KOTAN^(*)

Öz: XVIII. yüzyıla ait bir yapı olan Şeyhler Hamamı, Erzurum'daki hamamlar içerisinde tarihi özelliklerini korumuş örneklerden biridir. Soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan tek fonksiyonlu bu hamam 2013 yılında restore edilerek Erzurum Yazma Eserler Kütüphanesi Müdürlüğüne tahsis edilmiştir. 2011 yılında kurulup 2016 yılında söz konusu binada hizmete açılan bu kütüphane bünyesinde asırlık el yazmaları ve matbu eserler muhafaza edilmektedir. Bu eserler içerisinde çok kıymetli yazma ve matbu sözlükler de bulunmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesinin yazılı kültürel miraslarının toplandığı kütüphane aynı zamanda Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi, Millet Yazma Eserler Kütüphanesi gibi kütüphanelere de bağlı olup buradaki eserlerden de faydalanabilme imkânı sağlamakta ve gerek araştırmacılar gerekse halk için büyük bir önem arz etmektedir. Çalışmamızda bu kütüphane ile ilgili genel bilgiler verilerek burada yer alan yazma sözlükler tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, kütüphane, yazma eser, sözlük.

Manuscript Dictionaries In Erzurum Manuscripts Library

Abstract: Şeyhler Bath which is one of the structures of 18th century is one of the examples that was able to protect its characteristics among the historical baths in Erzurum. This bath which consists of changing rooms, cabin of warmness and hotness, and grate room is a mono-functional place restored in 2013 and allocated to the Directorate of Erzurum Manuscripts Library. Within the scope of this library which was established in 2011 and opened to service in the aforementioned building in 2016 century old manuscripts and printed works are preserved. Among these works are very unique manuscripts and printed dictionaries. This library in which written and cultural heritages of Eastern Anatolian Region have been collected is also affiliated with libraries such as Süleymaniye Manuscripts Library, Beyazıt Manuscripts Library, Millet Manuscripts Library etc. and provides an opportunity to make use of works in those libraries and is very significant both for the public and researchers. In this study, general information about this library will be given and the manuscript dictionaries will be introduced.

Keywords: Erzurum, library, manuscript works, dictionary

Makale Geliş Tarihi: 02.09.2017

Makale Kabul Tarihi: 14.11.2017

---

^{*}) Yrd. Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (e-posta: husna@atauni.edu.tr)

I. Giriş

Bir dilde bulunan sözcükleri, deyişleri veya deyimleri söyleyiş biçimleriyle, yazımlarıyla, kökenleri ile verip bu söz varlığını anlamlandıran, açıklayan, örnekleyen, eş ve karşıt anlamlı gibi değişik kullanımlarını gösteren; genellikle yazıldığı dilin alfabetik sistemine uygun olarak hazırlanan esere sözlük denir.

Sözlük anlamına gelen Latince dictionarium terimini ilk olarak 1225'te John Garland kullanmıştır. Türkçede ilk defa 1920'li yıllarda Türkmenler tarafından sözlük şeklinde kullanılan bu kelime 1930'lu yıllara gelinceye kadar Türkiye Türkçesinde lügat, kâmus, nuhbe, tuhfe, ferheng, nisab, nazm, manzume gibi sözcüklerle karşılaşmıştır (Eminoğlu, 2010: 3). Türk Dili Tedkik Cemiyeti'nin kuruluşundan sonra cemiyetin Lügat Islah Kolu Başkanı Cemal Sahir'in telifiyle *söz* isim gövdesine /+lük/ isimden isim yapım ekinin getirilmesiyle oluşturulan *sözlük* kelimesi öneri olarak girmiş ve bugüne dek kullanılmaya başlanmıştır (İlhan, 2007: 13).

Dünyada ilk sözlüğün kim tarafından, ne zaman, hangi amaçla yazıldığı konusunda kesin bilgiler yoktur. Ancak MÖ önceki yüzyıllarda bazı topluluklar tarafından sözlüklerin veya sözlük olarak değerlendirilebilecek bazı metinlerin kullanıldığı şu bilgiler ışığında açıklanabilmektedir. Sâmi kavimlerin Sümerler üzerinde hakimiyet kurmaları sonucu, Sâmililer Sümerceyi öğrenme gereği duymuşlardır ve böylece MÖ III. binin sonlarına doğru insanlık tarihinin en eski sözlüğü olan Sümerce-Akadca karşılıklar kılavuzu niteliğindeki *Urna Hubullu* Sümerler tarafından yazılmıştır (Yılmaz, 2017: 3).

Anadolu'da çeşitli yerlerde yapılan kazılarda çıkan Sümerce, Akadca ve Hititçe tabletler sözlük olarak kullanılmıştır (Eminoğlu, 2010: 8). MÖ XI. yüzyılda Ke Ye Wang adlı bir Çinlinin *Yu Pi En* ve *Şi Wo Wan*'ın da *Hu Şin* adıyla sözlük yazdıkları bilinmektedir (Öz, 2016: 19). Çok eski bir medeniyete sahip olan Hintliler de ilk sözlük çalışmaları yapan toplumlar arasında yer alır. *Nighantu* ve *Nirukta* adlı eserler ilk Hint sözlük çalışmalarının önemli örnekleridir (Kocapınar, 2015/16: 129-141). *Amarakumda* adıyla bilinen *Amarastha* adlı eser MÖ VI. yüzyıldan önce Hintlilerin yazmış olduğu bir sözlüktür (Öz, 2016: 19). İlk sözlük çalışması yapan diğer bir toplum ise Yunanlardır. Julius Pollux'un hazırladığı on ciltlik *Onomasticon* bilinen en eski Yunanca sözlük çalışmasıdır (Öz, 2016: 19).

Toplumların çeşitli ihtiyaçlar doğrultusunda oluşturdukları ve tarihi çok eskilere kadar uzanan sözlük çalışmaları MS V. yüzyılda hız kazanmıştır. Sanskritçe botanik, tıp ve astronomi sözlükleri; Sanskritçe, Tibetçe ve Çince'den başka dillere yapılmış olan çok dilli sözlükler; Arapçanın bütün söz varlığını içine almayı hedefleyen sözlükler, İbranice sözlükler bu dönemde yapılmış çalışmalar arasında zikredilebilir (Eminoğlu, 2010: 8).

Doğuda yapılan sözlük çalışmaları arasında X. yüzyılda Farab'lı Ebu Nasr İsmail Cevheri'nin hazırladığı *Tac-ül-lüğa* ve *Sihah-ül-Arabiye* adlı Arapça sözlükler, XIV-XV. yüzyıllar arasında yaşamış olan İran asıllı Arap dilcisi Ebu Tahir Muhammed bin Yakup Firuzabadi'nin 60 ciltten oluşman *El Kamus-ül-Muhit* adlı Arapça sözlüğü dikkat çekmektedir (Bingöl, 2006: 197-207). Bu konuda Batıda da önemli adımlar atılmıştır. İlk önemli çalışma Rus Çariçesi II. Katerina'nın emriyle Alman gezgin P.S. Pallas'a yaptırılan *Linguarum Totius Orbis, Vocabularia Comparativa* adlı sözlüktür. Dünya

dillerinin tanınması ve karşılaştırmasına yönelik olan bu çalışmada, Rusya sınırı içindeki dillere ait kural, kaide ve çekimler belirlenmiş ve bunlardan faydalanılıp 285 kavram temel alınarak 200 Asya ve Avrupa dilinde bu kavramların karşılıkları verilmiştir (Aksan, 2007: 70).

Türkçenin bilinen ilk sözlüğü Kâşgarlı Mahmud tarafından 1074'te hazırlanan *Divan ü Lügati't-Türk'* tür. Bu eser Araplar'a Türkçe'yi öğretmek amacıyla kaleme alınmış, madde başları Türkçe, açıklamaları Arapça olan bir sözlüktür. *Divan ü Lügati't-Türk'* aynı zamanda çeşitli Türk boylarından derlenmiş bir ağızlar sözlüğü; Türkçe'nin XI. yüzyıldaki dil özelliklerini belirten bir gramer kitabı; kişi, boy ve yer adları kaynağı; Türk tarihine, coğrafyasına ve halk edebiyatına dair bilgiler içeren ansiklopedik bir eserdir.

Türkçenin sözlükleri içinde ele alınabilecek ikinci büyük sözlük Zemahşerî el-Hârizmî'nin 1144'te yazdığı *Mukaddimetü'l-edeb* adlı sözlüğüdür. Değişik kavimlere Arapçayı öğretmek için düzenlenmiş bu eserde Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Osmanlı Türkçesi, Moğolca, Farsça gibi diller bulunmaktadır. Bu sözlük Arapça gramer konularına göre tasnif edilmiştir.

Karahanlı ve Harezmi dönemlerinde yazılan bu eserler dışında farklı sahalarda da Türkçenin söz varlığını içeren sözlükler düzenlenmiştir. Kıpçak, Çağatay ve Osmanlı dönemlerinde Türkçenin öğrenilmesi ve öğretilmesi amacıyla pek çok sözlük hazırlanmıştır.

Kıpçak sahasında yazılan önemli sözlüklerden ilki *Codex Cumanicus*'tur. Bu eserden sonra Kıpçak döneminde Konyalı Halil b. Muhammed b. Yusuf tarafından Mısır'da 1243'te *Kitâb-ı Mecmû-u Tercüman-ı Türki ve Acemi ve Mugali*; Ebu Hayyân tarafından 1312'de Kahire'de *Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk*; müellifi bilinmeyen 1425'te Mısır'da yazıldığı tahmin edilen *Kitâbü't Tuhtetü'z Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye*; Camalüddin Ebu Muhammed Abdullahi't-Türki tarafından 1451'de *Kitâb-ı Bülgatü'l-Müştak fi Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak*; yazarı belli olmayan ve Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılan *ed-Dürretü'l-mudîa fi'l-lugati'l-Arabiyye ve't-Türkiyye*; Molla Sâlih tarafında Mısır'da 1619'da *eş-Şüzürü'z-zehebiyye ve'l-kitau'l-Ahmediyye fi'l-lugati't-Türkiyye* adlı sözlükler yazılmıştır.

Çağatay sahasında yazılmış en eski sözlük Abuşka'dır. Müellifi bilinmeyen bu sözlüğün asıl adı *el-Lugati'n-Nevâiyye ve'l-istişhâdâtü'l-Çağatâiyye*'dir. Çağatayca'dan Türkiye Türkçesi'ne bir sözlük olan, Ali Şir Nevai'nin eserleri başta olmak üzere Çağatayca metinlere dayanan ve yaklaşık olarak 2250 kelime içeren bir sözlüktür. Bu sözlük dışında Klasik Çağatay Türkçesi'nin kurucusu Ali Şir Nevai'nin Türkçe'nin Farsça'dan üstün olduğunu kanıtlamak amacıyla yazdığı *Muhâkemetü'l-Lugateyn*; Çağatayca metinlerden hareketle yazılan Çağatayca-Farsça sözlük *Bedâiyü'l-lugat*; Muhammed Mehdi Han tarafından 1758-1760 yıllarında yazılan *Senglâh*; Şeyh Süleyman Efendi tarafından 1880'de yazılan *Lûgat-i Çağatay ve Türki -i Osmâni*; Abbas tarafından hazırlanan *Hulâsa-i Abbâsi*; Muhammed Yakup Çingi tarafından yazılan *Kelürname* gibi eserler de bu sahada kaleme alınan önemli sözlüklerdir.

Osmanlı sahasında XIX. yüzyıla gelinceye kadar çok sayıda iki dilli sözlükler yazılmıştır. Çoğunluğu Farsça-Türkçe / Türkçe-Farsça; Arapça-Türkçe / Türkçe-Arapça ya da bu üç dilin bir arada olduğu sözlükler bir hayli fazladır. Bunların yanında az da olsa, Farsça-Arapça-Ermenice-Süryanice-Yunanca-Türkçe; Urduca-Farsça-Arapça-Türkçe sözlükler de vardır (Eminoğlu, 2010: 12).

Osmanlı döneminde yazılmış birçok sözlük bulunmaktadır. Bunlardan Arapça-Türkçe olarak hazırlanan en önemli eserler şöyledir: Afyonkarahisarlı Muslihuddin Mustafa'nın yazdığı *Ahteri-i Kebir*; Genci Pîr Mehmed tarafından 1631 'de kaleme alınan *Genc-i Leâl* (bu eser manzum bir sözlüktür. Birinci bölümü Arapça-Türkçe, ikinci bölümü Farsça-Türkçe'dir); Antepli Şeyh Ahmed'in 1641'de hazırladığı *Nazmü'l-leâl*; Vankulu Mehmed Efendi tarafından kaleme alınan *Lugat-ı Vankulu; Kâmus Tercümesi*; Mütercim Asım Efendi'nin Arapça öğretimi için hazırladığı *Tuhfe-i Âsım*; Sünbülzâde Vehbî'nin manzum olarak hazırladığı *Nuhbe-i Vehbî* (Topaloğlu, Kaçalın, 2009: 404-405).

Osmanlı döneminde Farsça-Türkçe olarak hazırlanan en önemli eserler ise şunlardır: Afyonkarahisarlı Hüseyin İmâdüddin oğlu Hasan tarafından 1505'te kaleme alınan *Şâmilü'l-luga*; Safyalı Ni'metullah Efendi tarafından 1540 yılında hazırlanan *Lugat-ı Ni'metullah*; Amasyalı Deşiş Mehmed Efendi tarafından yazılan 1580'de *et-Tuhfetü's-seniyye ilâ Hazreti'l-Haseniyye*; Akhisarlı Muhyiddin Münşi'nin hazırladığı *Cinânü'l-cinâs*; İsmi bilinmeyen bir müellif tarafından 1603-1617 yılları arasında yazılan *Câmiü'l-Fâris*; Abdülkâdir el-Bağdâdî'nin 1659'da Firdevsi'nin Şâhnâme'sinde kullanılan kelimeleri esas alarak hazırladığı *Lugat-ı Şâhnâme*; Mütercim Âsım Efendi tarafından kaleme alınan *Burhân- ı Kâtu' Tercümesi*; Sünbülzade Vehbi tarafından hazırlanan *Tuhfe-i Vehbî* (Topaloğlu, Kaçalın, 2009: 405).

Türkiye Türkçesinin tek dilli sözlükleri ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hazırlanabilmiştir. Bu sözlüklerin de bir kısmı Osmanlı Türkçesi sözlüğüdür. Şeyhülislâm Ebûishakzâde Esad Efendi'nin hazırladığı *Lehçetü'l-lugât*; Ahmed Vefik Paşa tarafından hazırlanan *Lehce-i Osmânî*; Ebüzziyâ Tevfik'in yazdığı *Lugat-ı Ebüzziyâ*; Şemseddin Sami tarafından hazırlanan *Kâmûs-ı Türkî*; Ali Seydi' nin hazırladığı *Resimli Kâmûs-ı Osmânî* (Topaloğlu, Kaçalın, 2009: 405-406).

Osmanlı sahası ve Türkiye Türkçesi için hazırlanan sözlüklerden bilinenlerin yanı sıra kayıtlara geçmemiş daha birçok eser mevcuttur. Bu eserler, çeşitli kütüphanelerde koruma altına alınmıştır. Bu kütüphanelerden biri de Erzurum'da bulunan Yazma Eserler Kütüphanesidir.

Bu kütüphane 2011 yılında kurulup 2016 yılında tarihi Şeyhler Hamamı'nın restore edilip Erzurum Yazma Eserler Kütüphanesi Müdürlüğü'ne tahsis edilmesiyle hizmete açılmıştır. Daha önce Erzurum İl Halk kütüphanesinde bulunan yazma ve matbu eserler burada muhafaza edilerek halkın ve bilim dünyasının hizmetine sunulmuştur.

Kütüphane bünyesinde yaklaşık olarak 5543 matbu, 1022 yazma eser yer almaktadır. Bu eserler içerisinde Türkçe, Arapça, Farsça; Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe gibi dillerde yazılmış nesir, nazım ya da sözlük türünde çeşitli eserler bulunmaktadır. Bu eserlerden Türkçe, Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe yazma sözlükler şöyledir:

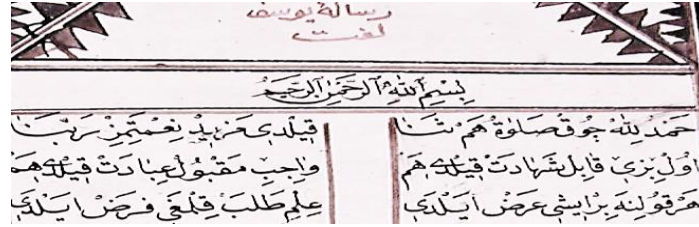
II. Türkçe Yazma Sözlükler

A. Risāle-i Yusuf-ı Lüğat

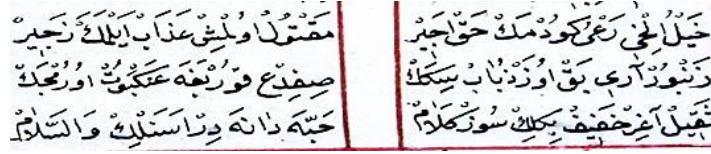
Bu eserin müellifi bilinmemektedir. 324 numaralı mukavva ciltli bir mecmua içerisinde 24a-26b yaprakları arasında yer almaktadır. 1271/1853 yılları arasında yazılmıştır. İki sütundan oluşan manzum bir eserdir.

Risale besmele ile başlamakta, Allah'a hamd ve sena; peygambere salavat ile devam etmektedir.

Eserin başlangıcı:

Eserin bitişi:

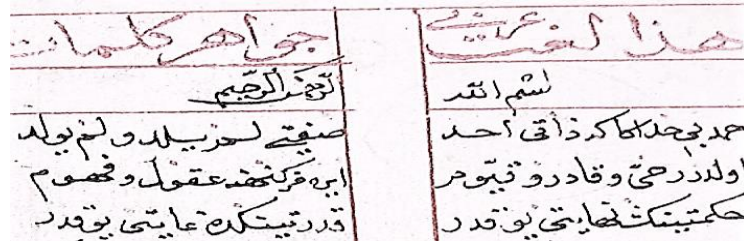

B. Lüğat-i Arabî

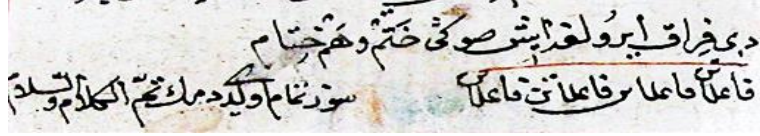
1046/1637 yılında istinsah edilen eserin müellifi Şems-i Efendi'dir. Hazā Lüğat-Arabi Cevāhir Kelimāt başlıklı kısımla başlayan manzum bir eserdir. 292 numaralı mukavva ciltli bir mecmua arasında giriş kısmında 2a-25b yaprakları arasında yer almaktadır.

Nesih yazı türü ile kaleme alınan eserin 2a-11b sayfaları çift sütun, 11b-21a arası tek sütun 21a'dan sonra hem tek hem de çift sütundur. Her sayfada 19 satır bulunmaktadır. Eser besmele ve Allah'a hamd ve sena ile başlamaktadır.

Eserin başlangıcı:

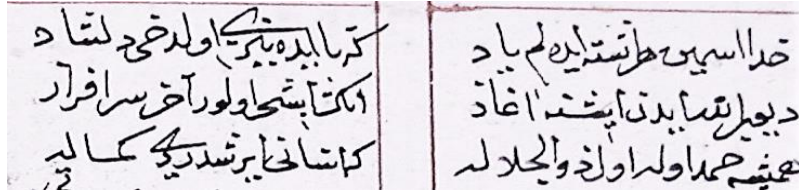
Eserin bitişi:

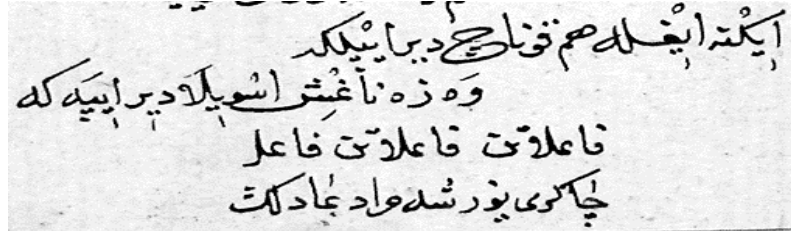
C. Lügat-ı Makbul-i Arif

Müellifi belirtilmeyen bu eser 1046/1635 yılında istinsah edilmiştir. 292 numaralı mukavva ciltli bir mecmua arasında 43a-55b yaprakları arasında yer alan manzum bir eserdir. Kitâb Mağbul-i Ārif Lügat-i Beşāniqa olarak adı geçen eserin sütun ve satır sayısı değişkendir.

Eserin başlangıcı:

Eserin bitişi:

II. Arapça-Türkçe Yazma Sözlükler

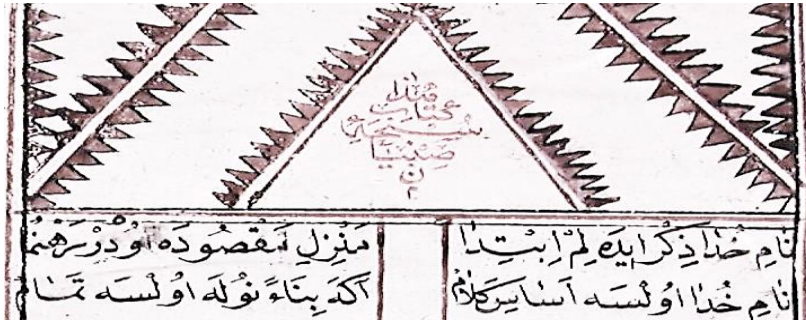
A. Hazā Kitāb-ı Subāḥa-ı Şıbyān

Müellifi Muhammet b. İsa olan 1271/1854'te istinsah edilmiş Arapça-Türkçe bir sözlüktür. 324 numaralı mukavva ciltli bir mecmua içerisinde giriş kısmında 1a-18b yaprakları arasında yer almaktadır. Sülüs yazı türü ile kaleme alınmıştır.

48 bölümden oluşan eserin ilk 3 bölümü manzum metindir. Asıl sözlük kısmı 4. bölümde başlamaktadır. Bu bölümde Arapça madde başlarının hemen yanında Türkçe karşılıkları verilmektedir. Bazen Arapça kelimelerin eş anlamlarının da verildiği görülmekle birlikte bu durumda ikinci ya da üçüncü kelimedenden sonra hemen Türkçe anlam verilmektedir. Türkçe anlamın bittiği yerde diğer bir Arapça kelime başlamaktadır. Madde başlarının üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Bu da Arapça kelimelerin bulunmasını kolaylaştırmaktadır.

Daha çok dini terimlerin yer aldığı bu sözlükte alfabetik bir düzen uygulanmamıştır. Eserin sütun ve satır sayısı değişkendir. Buna bağlı olarak her bab da verilen madde başı da değişmektedir.

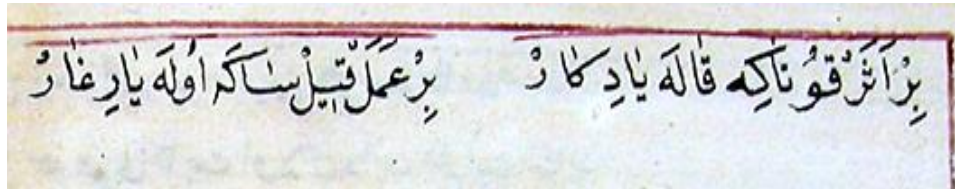
Eserin başlangıcı:

Sözlüğün başlangıcı:

Eserin bitişi:

B. Risale fi'l- Lügat

Müellifi ve istinsah tarihi belli olamayan Arapça-Türkçe bir sözlüktür. 173 numaralı mecmuanın içerisinde yer almaktadır. Mecmua meşin ciltle kaplıdır. Eser 111 varaktan oluşan bir risaledir. Sözlük kısmı ise 108a-111a yaprakları arasındadır. Bu kısımda metinde yer alan bazı kelimelerin açıklaması yapılmıştır.

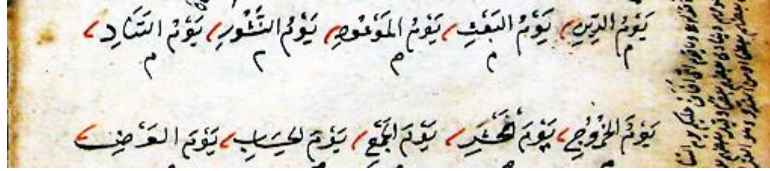
Madde başları Arapça karşılıkları ise Türkçedir. Türkçe anlamlar, Arapça kelimelerin hemen üstünde madde başlarından daha küçük yazılmak suretiyle yer almaktadır.

Alfabetik olarak düzenlenmeyen bu sözlükte isim ve fiiller karışık olarak yer almaktadır. Türkçe fiillerin genellikle görülen geçmiş zaman ve geniş zaman üçüncü

Eserin bitişi:

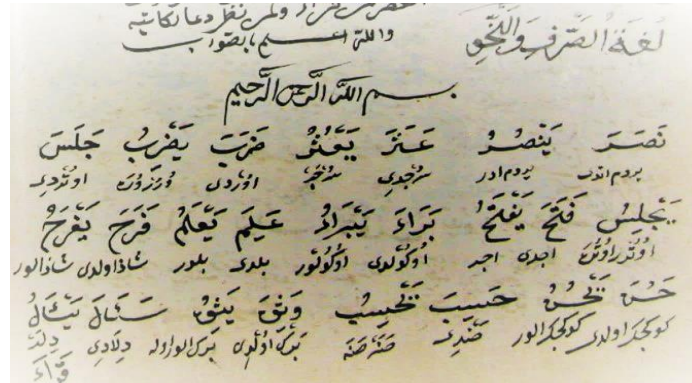
D. Lügatü's Şarfü'l-Nahvi

Müellifi ve istinsah tarihi belli olmayan Arapça-Türkçe bir sözlüktür. 214 numaralı meşin ciltli bir mecmuanın içinde 170a-175b yaprakları arasında bulunmaktadır.

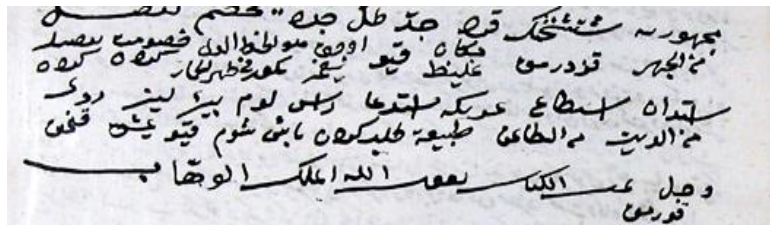
Madde başları Arapça olan sözlükte alfabetik düzene dikkat edilmemiştir. Arapça kelimelerin altına Türkçe karşılıkları yazılmıştır. Kelimeler yan yana yazılmış, aralarında biraz boşluk bırakılmıştır. Bu şekilde madde başları belirtilmeye çalışılmıştır.

Sözlük iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda fiiller, ikinci kısımda ise isimler yer almaktadır. Fiillerin Türkçe karşılıkları görülen geçmiş zaman üçüncü teklik şahıs çekiminde verilmiştir. Fiillerin bittiği yerden hemen isimler başlamaktadır.

Eserin başlangıcı:

Eserin bitişi:

E. Lügat-ı Ferištehoğlu

Abdullatif Abdulaziz Tirevi Ferištehoğlu tarafından yazılmış 939/1532 tarihinde istinsah edilmiş Arapça-Türkçe bir sözlüktür. 532 numaralı mukavva ciltli bir sözlük risalesinin içinde giriş kısmında bulunmaktadır. Risalede Lügat-ı Ferištehoğlu dışında Arapça-Türkçe bir sözlük daha yer almaktadır.

Risalenin 1a-34b yaprakları arasında yer alan eser, manzum bir girişle başlar. 1a-1b'de bulunan manzume tek sütundur ve 8 satırdan oluşur. Besmele ile başlayan bu kısımda Allah'a hamd ve sena, eserin yazılış amacı verildikten sonra bu sözlüğün Farsça bilmeyenlere faydası olmayacağından söz edilir.

Eserin asıl sözlük kısmı 2a'dan itibaren başlamaktadır. Bu kısımda 22 başlık yer almaktadır. Başlıklar Arapçadır. Her başlıkla yeni bir bölüme geçilmektedir. Bölümlerin yaprak sayısı değişmekle birlikte her sayfa tek bir sütundan oluşmakta ve hemen her sayfada yaklaşık olarak 9 satır bulunmaktadır.

Madde başları Arapçadır. Kelimelerin Türkçe karşılıkları, Arapça madde başlarının hemen yanında yer almaktadır. Türkçe anlamın bittiği yerden hemen diğer bir madde başı başlamaktadır. Burada Arapça sözcüklerin üzeri kırmızı mürekkeple çizilerek madde başları belirginleştirilmiştir. Bazen bazı Türkçe sözcükler satırın yanına yazılmıştır. Bunun yanında hemen her satırın yanında küçük notlara yer verilmiştir.

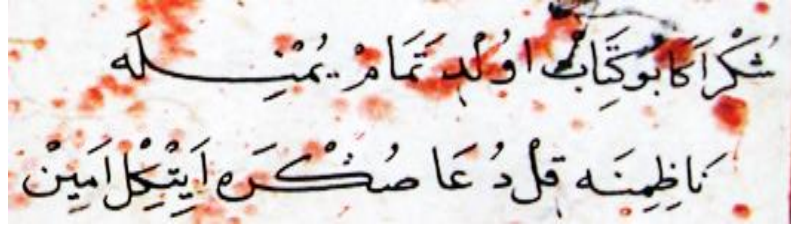
Birinci başlık altında sadece fiiller bulunmaktadır. Fiillerin "etmek, yaratmak" gibi master biçimleri ق و ك ile verilmiştir. İkinci kısımdan itibaren isimlere de yer verilerek, isim ve fiillere bu kısımdan itibaren karışık olarak maddelendirilmiştir. Kelimeler alfabetik düzene göre sıralanamamıştır.

Eserin başlangıcında olduğu gibi bitişinde de bir manzume bulunmaktadır. 34a'da 7 satırlık Arapça, 34b'de ise 4 satırlık bir manzume yer almaktadır.

Eserin başlangıcı:

Eserin bitişi:

F. Müntehabi'l Luğa

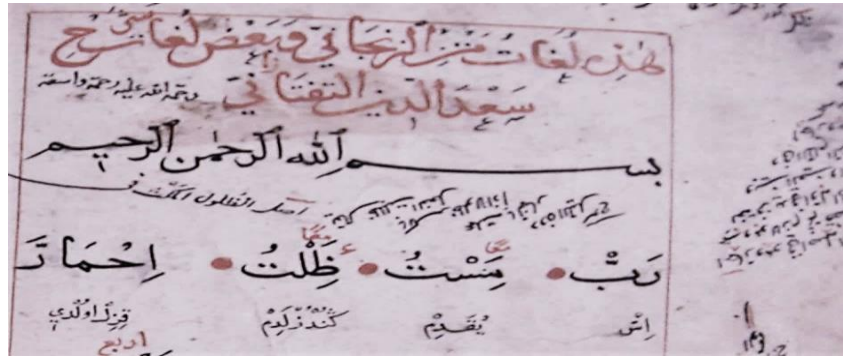
Müellifi ve istinsah tarihi belli olamayan Arapça-Türkçe bir sözlüktür. 532 numaralı mukavva ciltli bir mecmuanın içinde 37a-49b yaprakları arasında bulunmaktadır. Besmele ile başlayan eserde hemen sözlük kısmı yer almaktadır.

Madde başları Arapça karşılıkları ise Türkçedir. Arapça kelimelerin altında Türkçe anlamları daha küçük yazılarak verilmiştir. Alfabetik düzen uygulanmamıştır. Tek sütundan oluşan sayfalarda satır ve madde sayısı değişkendir. İsimler ve fiiller karışık olarak yer almaktadır. Arapça yan yana sıralanan kelimeleri birbirinden ayırmak için kırmızı mürekkeple konulmuş noktalar kullanılmıştır. Satır kenarlarına Arapça notlar ve bazı Türkçe açıklamaların yanında yine kırmızı mürekkep ile kelimenin Arapça şekli de yazılmıştır.

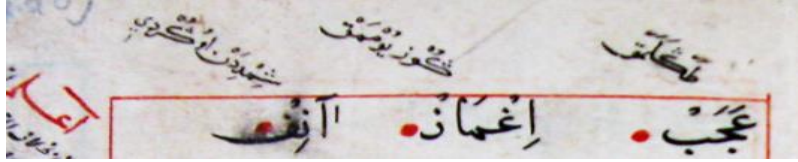
Sözlüğün son kısmında Arapça 11 satırlık bir yazı ile eserle hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bilgiye göre eser 3 bölümden oluşmuştur. 1. bölüm: fa^{TM}l mazi, 2. bölüm: fa^{TM}l muzari, 3. bölüm ise fa^{TM}l muzari'dir.

Arapça başlıklarla birbirinden ayrılan üç bölümde fiillerin kullanımı dikkat çekmektedir. Birinci kısımda “kıldı, eyledi; gittim, mal çıkmak dilerdim” gibi fiillerin birinci ve üçüncü teklik şahıslarda çekimleri; 43b ile başlayan ikinci kısımda “diledi, şād eyledi”, “tūdmak, olmak, dönme” gibi fiillerin görülen geçmiş zaman üçüncü teklik şahısta çekimleri ve mastar biçimleri; 47a’da başlayan üçüncü kısımda ise fiillerin mastar biçimleri ve “mühlet vir” gibi emir ikinci teklik şahıs çekimleri verilmiştir.

Eserin başlangıcı:

Eserin bitişi:

G. Muhtasar fi'l-Luğa

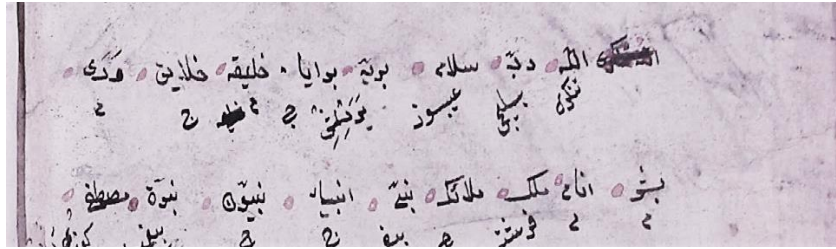
Arapça-Türkçe bir sözlüktür. 633 numaralı mukavva ciltli bir mecmuanın içinde bulunmaktadır. Müstakil bir eserdir. 58 yapraktan oluşan bu sözlüğün müellifi ve istinsah tarihi bellidir.

Biraz yıpranmış olan eserin üstten iki satırı okunmayacak durumdadır. Sayfalardaki satır ve madde başı sayısı değişkendir. Üstte Arapça kelimeler altta Türkçe karşılıkları yer almaktadır. Yan yana sıralanan Arapça madde başları kırmızı mürekkeple konulmuş simgelerle birbirinden ayrılmıştır. Türkçe kelimelerin üzeri ise yine kırmızı mürekkeple bir kez çizilmiştir.

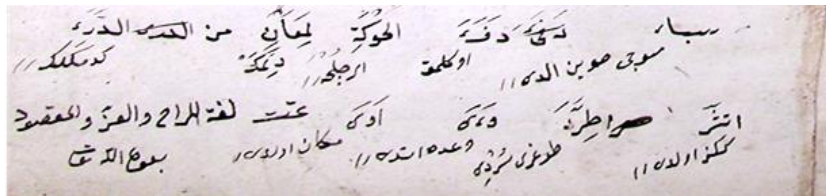
Alfabetik düzene göre hazırlanmayan sözlük bablardan oluşmaktadır. Babların üzeri kırmızı mürekkeple iki veya üç kez çizilerek belirginleştirilmiştir. Ayrıca dikkat çekilmek istenen diğer kısımlar üzerine de aynı uygulama yapılmıştır.

Fiillerin görülen geçmiş zaman 3. teklik şahıs çekimleri verilmekle birlikte Arapça hemen her maddenin Türkçe karşılığı verilmemiş aynı anlama gelen veya aynı kökten çekimlenen maddelerin altına "Z, l" gibi simgeler konulmuştur.

Eserin başlangıcı:

Eserin bitişi:

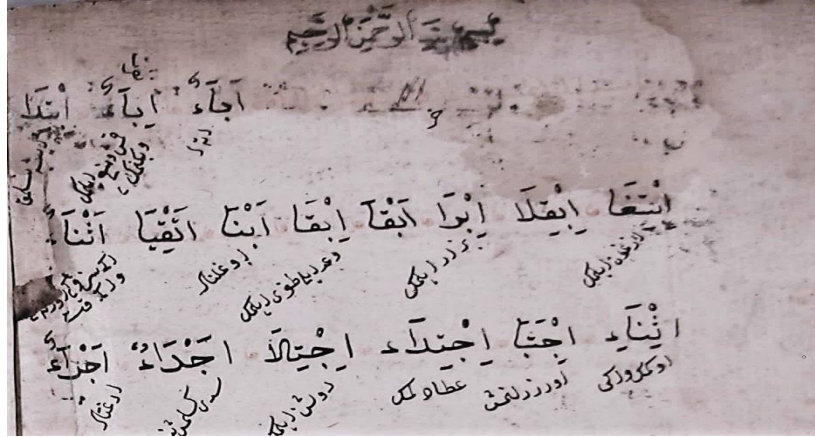
H. Lügat

Müellifi ve yazım tarihi belli değildir. 715 numaralı mukavva ciltli bu eserin tamamı 143 yapraktır. Besleme ile başlamaktadır. Madde başları Arapça karşılıkları Türkçedir. Arapça kelimeler yan yana üstte, Türkçe karşılıkları ise kelimenin hemen altında daha küçük yazılarak açıklanmıştır. Her kelime arasına kırmızı mürekkeple büyük noktalar konulmuş ve bu yöntemle madde başları birbirinden ayrılmıştır.

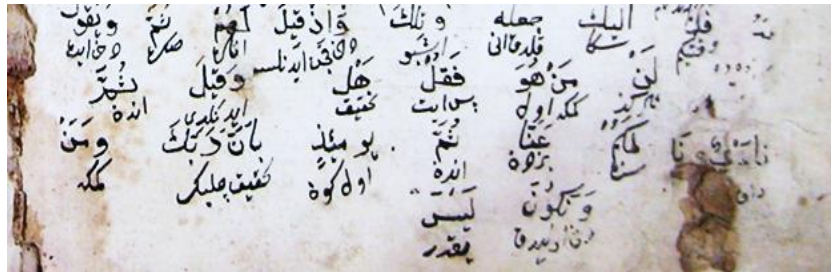
Sözlük konulara göre bölümlere ayrılmıştır. Bu kısımda isim ve fiillere karışık olarak yer verilmiştir. Her konu kendi içerisinde alfabetik olarak fasıl ا, fasıl ب... fasıl ش... gibi fasillara ayrılmıştır. Her bölümde bu alfabetik fasıl yeniden düzenlenmiştir.

Eserde aynı kökten türeyen ya da aynı anlama gelen kelimelerin altına Türkçe karşılığı bir kez yazılmış diğerleri altına “م” harfi konulmuştur. Anlam tekrarı kaçınılmıştır. Tek sütundan oluşan sözlükte her sayfada 9 satır, her satırda yaklaşık olarak 9-10 maddeye yer verilmiştir.

Eserin başlangıcı:

Eserin bitişi:

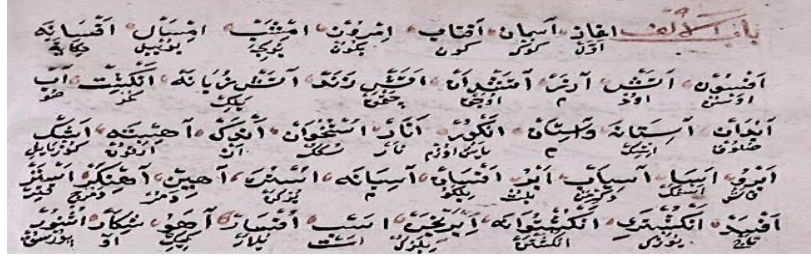
III. Farsça-Türkçe Yazma Sözlükler

A. Lügat-ı Elfaz-ı Mütevadile der Zeban-ı Farisi

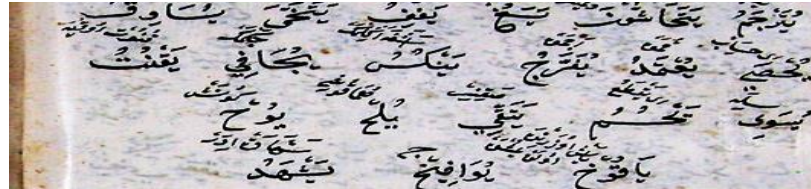
Müellifi ve istinsah tarihi belli olamayan Farsça-Türkçe bir sözlüktür. 214 numaralı meşin ciltli bir mecmuanın 136b-170a sayfaları arasında bulunmaktadır. Mecmuada bu eser dışında üç sözlük daha yer almaktadır. Arap alfabe düzenine göre hazırlanmıştır. Arapça her harf için bir bab oluşturulan sözlükte 28 bab bulunmaktadır. bab-ı elif, bab- be gibi... Bu bablarda isim ve fiiller karışık olarak yer almaktadır.

Madde başları Farsçadır. Farsça kelimelerin Türkçe karşılıkları hemen altına yazılmıştır. Madde başları kırmızı mürekkepli virgülle birbirinden ayrılmıştır.

Eserin başlangıcı:

Eserin bitişi:

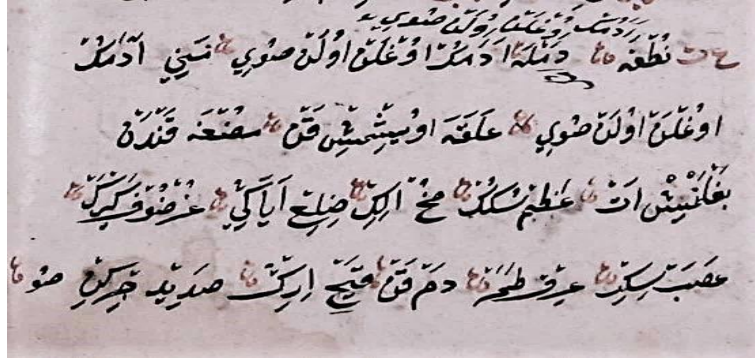

B. Kitāb-ı Lügat-i Tercümān

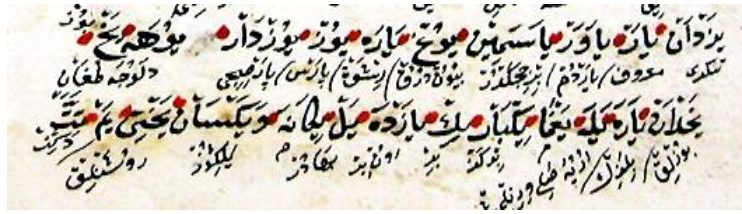
Eserin müellifi ve istinsah tarihi belli değildir. 214 numaralı meşin ciltli bir mecmuanın içinde 186b-219a sayfaları arasında yer almaktadır. Besmele ile başlayan eserin 186b-187a sayfalarında eserdeki bablar hakkında bilgi verilmektedir. Asıl sözlük kısmı bu bilgilerden sonra başlamaktadır.

Madde başları Farsça, karşılıkları Türkçe olan bu eser birinci bab ve ikinci bab olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Birinci babda fiiller yer almaktadır. Madde başları Arap alfabe sistemine göre düzenlenmiştir. Farsça her fiilin yanına Türkçe karşılığı yazılmıştır. Türkçe fiillerin master biçimleri verilmiş, kalın ve ince sesleri ayırmak ق ve ك harfleri kullanılmıştır. İkinci babda isimler yer almaktadır. Alfabetik düzene göre Farsça her ismin karşısına Türkçedeki kullanımı veya karşılığı yazılmıştır. Maddeleri birbirinden ayırmak için kırmızı mürekkeple virgül konulmuştur.

Sözlüğün başlangıcı:

Sözlüğün bitişi:

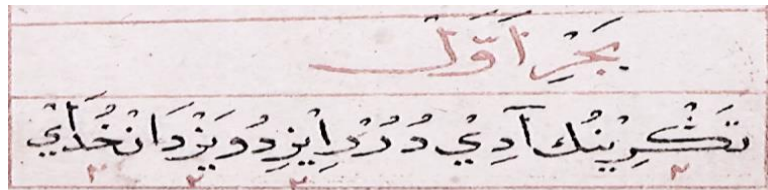
C. Tuhfe-i Şahidi

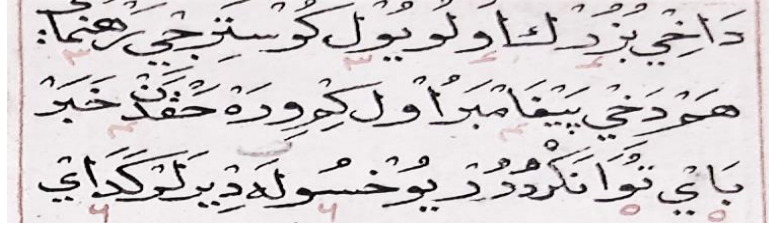
Muğlalı İbrahim Şâhidî' nin eseri Tuhfe-i Şâhidî Farsça-Türkçe manzum bir sözlüktür. 761 numaralı mukavva ciltli bir sözlük risalesi içinde 1a-44b yaprakları arasında yer almaktadır.

Besmele, Allah'a hamd, şükür ve sena ile başlayan eserin asıl sözlük kısmı 7b'de yer alan manzume ile başlamakta ve toplamda 25 başlıktan oluşmaktadır. Her manzum parça içerisinde aynı satırda kelimelerin hem Türkçe hem de Farsçaları verilmiştir. Mısrada aynı anlama gelen kelimeleri karşılamak üzere altlarına Arap rakamları ile kırmızı mürekkep kullanılarak numaralandırma yapılmıştır.

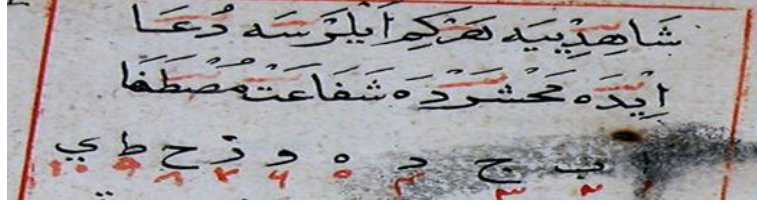
Her sayfasında hemen hemen 11 satır bulunan bu sözlükte 15a'ya kadar önce Türkçe isimlerin Farsça karşılıklarının verildiği; 15a'dan itibaren ise Farsça fiillerin Türkçe master biçimleriyle karşılandığı; 16a'dan itibaren tekrar isimlere yer verildiği görülmektedir.

Sözlüğün başlangıcı:

Sözlüğün bitişi:

Eserin kütüphanede birçok nüshası bulunmaktadır. Diğer nüshalar şöyledir:

Kütüphanede 221 numara ile kayıtlı mukavva ciltli bir mecmua içinde 15a-43b yaprakları arasında yer almaktadır. Eser diğer nüshada olduğu gibi Allah'a hamd, sena ve şükürle başlamaktadır. Bu girişin ardından 17b'de asıl sözlük kısmının da başladığı manzume yer almaktadır. 18b'ye kadar çift sütun olarak düzenlenen eserde, 18b'den 38a'ya kadar -nadiren çift sütun olmak kaydıyla- tek sütun, her sayfada yaklaşık olarak 11-12 satır yer almaktadır.

Bir diğer nüsha 315 numara ile kayıtlı mecmua içerisinde yer almaktadır. Mecmuada Tuhfe-i Şāhidi dışında biri şathiye türünde yazılmış iki eser daha bulunmaktadır. Tuhfe-i Şāhidi mecmuanın 60a-87b yaprakları arasında yer almaktadır. Eserin asıl sözlük kısmının yer aldığı manzume 62a'dan başlamaktadır. Eserin der kenarları yazılıdır. Bazı kelimeler iç içe geçmiştir. Bu durum sözlüğün bulunduğu asıl manzum kısmın okunmasını zorlaştırmaktadır.

Eser, sözlük kısmının başladığı bölümden itibaren tek sütun devam etmektedir. Nadiren çift sütun görülmektedir. Nüshada satır sayısı değişkendir. Satır sayısı bazen 14-15 bazen 16'dır. Manzume içerisinde verilmek istenen kelimelerin altına yalnızca Arap rakamları yazılmamış, Farsça karşılıkların üzeri kırmızı mürekkeple de çizilmiştir.

Tuhfe-i Şāhidi'nin bir nüshası da 511 numara ile kayıtlıdır. Bu nüsha mukavva cilt ile kaplı müstakil bir eserdir. Toplamda 72 yapraklıdır. Tek sütundan oluşan ve her bir sayfasında yaklaşık olarak 7 satır bulunan bu nüshanın da der kenarları yazılıdır. Fakat asıl manzum kısım çerçeve içerisinde yazıldığı için oldukça okunaklıdır.

Nüshada sözlüğün yer aldığı manzume 10a'dan başlamaktadır. Diğer nüshada olduğu gibi burada da manzume içerisindeki sözcüklerin altına yalnızca Arap

rakamları yazılmamış, ayrıca Farsça kelimelerin üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiştir.

Lügatin kütüphanedeki bir diğer nüshası 561 numara ile kayıtlı mukavva ciltli müstakil bir eserdir. Toplam 25 yapraktan oluşan bu eserin sonu eksiktir. Eser Hazā Kitāb Şahid ü Raḥmetullāhu ‘Aleyhi başlıklı bölüm ile başlamaktadır. Sözlük kısmının da bulunduğu manzume 3b’den itibaren yer almaktadır. Çoğunlukla iki sütundan oluşmakta eser hemen her sayfasında 13 satır bulunmaktadır.

Eserin kütüphanedeki altıncı nüshası 628 numara ile kayıtlı mukavva ciltli müstakil bir eserdir. Bu nüsha toplam 29 yapraktan oluşmaktadır. Sözlüğün bir kısmı tek sütun bir kısmı ise çift sütundur. Her sayfada yaklaşık olarak 13 satır bulunmaktadır. Farsça kelimelerin üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Diğerlerinden farklı olarak vezinler kırmızı mürekkep ile değil siyah ile yazılmıştır.

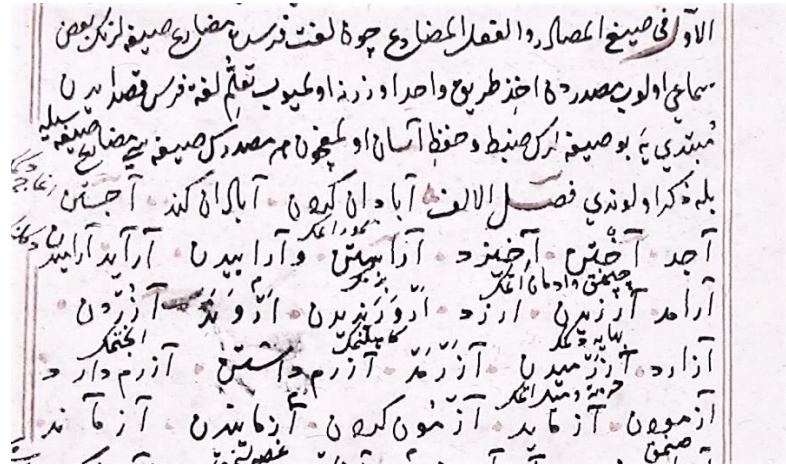
D. Lügat

Müellifi belli olmayan bu eser 952/ 1545’te istinsah edilmiştir. Kütüphanede 761 numaralı mecmuanın 45a-133b yaprakları arasında yer alan bu Lügat Farsça bir eser içerisinde bulunan Farsça-Türkçe bir sözlüktür.

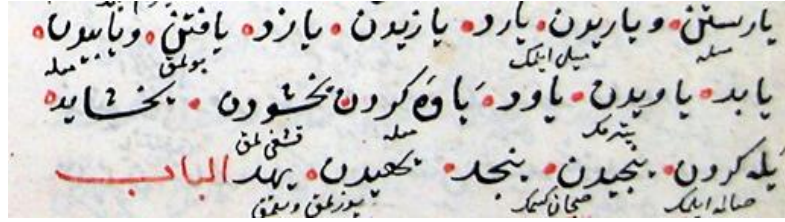
Asıl sözlük kısmı 53b’de başlamakta 60b’de son bulmaktadır. Madde başları Farsça karşılıkları Türkçedir. Türkçe anlamlar Farsça kelimelerin altına yazılmıştır. Arap alfabe düzenine göre hazırlanan sözlükte her harf için bir fasıl oluşturulmuştur. Fiil ve isimler karışık olarak verilmiştir.

Kelimeler yan yana sıralanmış, bunları birbirinden ayırmak için bazılarının üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiş, bazı kelimeler arasına kırmızı mürekkeple yuvarlak işaretler konulmuş ya da kelimelerin arası boş bırakılmıştır. Her kelimenin Türkçe anlamı verilmemiş, bazı madde başları karşılıksız bırakılmıştır.

Sözlüğün başlangıcı:

Sözlüğün bitişi:

IV.Sonuç

Dünyanın birçok ülkesinde ve Türkiye'deki kütüphanelerde kültürel mirasımızın büyük bir parçası olan el yazması eserler bulunmaktadır. Erzurum Yazma Eserler Kütüphanesi de bu hazinelerin korunduğu yerlerden biridir.

Kütüphane arşivinde araştırılmayı ve incelenmeyi bekleyen asırlık el yazması ve matbu eserler yer almaktadır. El yazması eserler içerisinde geçmişten günümüze kadar çeşitli alanlardan yazılmış olan temel başvuru kaynağı sözlükler dikkat çekmektedir.

Kütüphanedeki sözlükler Türkçe, Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe şeklindedir. Risâle-i Yusuf-ı Lügat, Lügat-i Arabî ve Lügat-ı Makbul-i Arif adıyla kayıtlı 3 Türkçe yazma eser bulunmaktadır. Bu eserler manzumdur. Arapça-Türkçe lügatler ise 8 tanedir. Bunlardan 1'i bir risale içerisinde yer almaktadır. 2 tanesi manzum bir girişle başlamaktadır. 5 tanesinde ise yalnızca sözlük kısmı yer almaktadır. Farsça-Türkçe sözlüklerin sayısı ise 9'dur. Bu sözlüklerden 6'sı Tuhfe-i Şâhidi isimli Farsça-Türkçe manzum sözlüğün nüshalarıdır. Bu nüshalar manzum bir girişle başlamaktadır. Diğer 3'ü ise müstakil sözlüktür. Bunlardan 1'i Farsça bir eser içerisinde yer almakta, 1'i manzum bir girişle başlamakta, diğeri ise yalnızca sözlük kısmından oluşmaktadır.

Söz konusu eserlerde isimler, fiiller ve fiillerin çekimli şekilleri de bulunmaktadır. Kelime hazinesi ve gramer bakımından büyük bir zenginliğe sahip olan bu eserler incelenip neşredildiğinde Türk dili, kültürü ve edebiyatına dair önemli bilgiler ortaya çıkarılacaktır.

Kaynaklar

- Aksan, D. (2007). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, C. III, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları,
- Bingöl, Z. (2006). "Sözlük ve Sözlükçülük Üzerine Bir Araştırma", *Akademik Bakış Dergisi*, 9, 197-207.
- Eminoğlu, E. (2010). *Türk Dilinin Sözlükleri*, Sivas: Asitan Yayıncılık.
- Erdem, M. D., (2005). "Osmanlı Dönemi Manzum Çocuk Sözlükleri ve Bir Lugât-ı Sıbyân Yazması", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi Çocuk Edebiyatı Özel Sayısı*, Ağustos-Eylül, 104-105, 178-189.
- İlhan, N. (2007). *Geçmişten Günümüze Sözlükçülük Geleneği ve Türk Dili Sözlükleri*, Elazığ: Manas Yayınları.

- Kahraman, M. (2016). “Sözlük Bilim Kuram, İlke ve Yöntemler Üzerine”, *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5/8, 3288-3312.
- Kılıç, A. (2007). “Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuḥfe-i Şāhidī (Metin)”, *Turkish Studies*, Fall, 2/4, 516-548.
- Kocapınar, P. (2015). “Sözlüklerin Ortaya Çıkışıyla İlgili Teoriler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Gazi Türkiyat*, Bahar 16, 129-141.
- Öz, Y. (2016). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Ankara: TDK Yayınları.
- Tergip, A. (2011). “British Library’deki Türkçe Yazma Sözlükler”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (41), 161-180.
- Topaloğlu, A., Kaçalın, M. S. (2009). “Sözlük”, *İslam Ansiklopedisi*, (37, 402-414), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yılmaz, E. (2017). *Sözlük Bilimi Üzerine Araştırmalar*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.